

УДК 811.161.2'282.2

Юрій Осінчук
(Львів)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОВОЮ ЄВАНГЕЛІЯ 1164 РОКУ

У статті розглянуто фонетичні риси живого мовлення східних слов'ян, які зафіксовано в Добриловому Євангелії 1164 р. – пам'ятці півдня Київської Русі.

Ключові слова: діалектні особливості, мова, мовлення.

Осинчук Ю. Из наблюдений над языком Евангелия 1164 года

В статье рассмотрено фонетические особенности разговорной речи восточных славян, которые зафиксированы в Добрыловом Евангелии 1164 г. – памятнике юга Киевской Руси.

Ключевые слова: диалектные особенности, язык, речь.

Osinchuk U. From observations on the language of the Gospel in 1164

The article focuses upon the phonetic speech peculiarities of the eastern Slavs, fixing in the Dobrylo's Gospel written by 1166 – the monument of the south part of Kyjivsjka Rus'.

Key words: dialectal features, language, speech.

Постановка наукової проблеми. Важливим матеріалом для дослідників історії лінгвістики є рукописна пам'ятка старослов'янської мови східнослов'янської редакції – Добрилове Євангеліє 1164 р. У Добриловому Євангелії (далі умовно – ДЄ) окрім мовних рис, які є спільними для східнослов'янських лінгвальних систем, засвідчено такі, що характеризують лише українську мову чи більшість її сучасних говорів.

Мета роботи – виклад окремих фонетичних властивостей діалектного мовлення півдня Київської Русі, які задокументовано у ДЄ.

Найзначнішим фонетичним процесом в історії слов'янського мовознавства був занепад голосних звуків неповного творення **ѣ** та **ь**, що став "поворотним етапом у розвитку слов'янських мов історичного періоду" [10, с.259]. Отже, явище занепаду редукованих **ѣ** і **ь** у слабкій позиції та зміну їх у голосні повного творення **о** та **е** в сильній – визначальна мовна особливість ДЄ, наприклад: **в озъпи** 178 зв., **возпи** 92 зв., 109 зв., 239, 261 зв., **вторыи** 76 зв., **дверь** 26 зв., 245 зв., **дєбрь** 131 зв., **доцєре** 102, **жєзль** 96 зв., **жьрець** 137 зв., 264, **крєст ъ** 232 зв. (2), **мєсть** 168 зв., **оцєта** 235 зв., **оѣство** 62, **плоть** 6 зв., 16, 80 зв., 82, 158, 169 зв., 175 зв., 201, 216 зв., 257 зв., 266, **пришєльца** 78 зв., **совьрати** 206, **совѣкоуплєкни** 42, **созда** 199 зв., **созъва** 185, **сотъникъ** 55 (2), 179, 186 зв., 234, 235, **трость** 179, 232 (2), 234, 235 зв., 238 (2), 239, **тростью** 232 зв. тощо. Знавці давніх текстів наголошують, що у досліджуваній пам'ятці написання **о**, **е** на місці етимологічних **ѣ**, **ь** становлять у різних позиціях 96–100 %, а пропуски кореневих **ѣ**, **ь** у слабкій позиції – 90 % [6, с.173]. Ф.П. Філін висловив думку про те, що у вимові писаря ДЄ 1164 р. зредукованих голосних як окремих фонем уже не було [11, 220].

Наслідком занепаду голосних неповного творення **ѣ** і **ь** у слабкій позиції у південних говорах Київської Русі був процес асиміляції приголосних, який відображено, наприклад, у написанні прийменника **изъ** з іменником **чрево**, наприклад: **ищрева мѣра родиша сѧ** 82 зв., **исполнить сѧ ищрева мѣре своѧ** 264 зв.

У ДЄ нерідко зафіксовано словоформи, в яких подовжений етимологічний **е** в позиції перед пом'якшеним приголосним із занепалим **ь** (у новозакритому складі) передано **ѣ** ("новий" **ѣ**) [9, с.51]. Наприклад: **знамѣньк** 15, 56 зв., 66 зв., 81, 129, 200, **знамѣньк'** 66 зв., 198 зв., **знамѣнья** 12 зв., 29, 30, 66 зв., 80 зв., 129, 153, 170, 179 зв., **зѣльк** 60 зв., **камѣнь** 14 (2), 90, 147 зв., 157, 196, 200, 206, 241 зв., **камѣньк** 25 зв., 27 зв. (2), **камѣнью** 107 зв., **камѣнья** 27 зв., 257 зв., **камѣнькьмь** 89 зв., 92 зв., 194 зв., **корѣнья'** 58, **пѣць** 61, **ремѣнь** 3 зв., **сѣдмь** 74, 153 зв., 202 зв., 153 зв., **чюжѣмь** 26 зв., **шѣстьдесѧть** 58, 60, **шѣстьюдесѧть** 91, **шѣсть** 145 та ін. Українські мовознавці наголошують, що жодного прикладу написання слів з буквою **ѣ** на місці такого **е** в XI і першій половині XII століття не засвідчено [2, с.123]. В українській мові **е**, за яким ішов голосний **ь** у слабкій позиції, змінився на **і**. Отже, написання слів з "новим" **ѣ** – це суто українська мовна риса.

У пам'ятці 1164 р. неодноразово відбито живомовну рису – злиття букв **ы** та **и** (**і**), яка стала специфічною для фонетичної системи української мови (**ы**, **и** (**і**) > **и**), наприклад: **во всемоу томоу бити** 99 (пор. **быти**), **блаженъ не плодъви** 186 (пор. **блажени**), **погоувывыи дїю свою мене** 65 зв. (пор. **погоувивыи**), **не могоу просыти** 139 зв. (пор. **просити**), **сѣвѣтъныкъ сы и моужь блѣтъ** 186 зв. (пор. **сѣвѣтъныкъ**) тощо.

Новий звук **и** з його обниженою артикуляцією в давніх південних говорах Київщини став дуже подібним до голосного середнього підняття **е**, що призвело до їх зближення в ненаголошеній позиції [6, 102]. Так, у ДЄ засвідчено сплутування **є** (**ю**) – **и**, наприклад: **галилѣискъ** 185 (пор. **галилѣискъ**), **достокнъ** 3 зв., 230 (пор. **достоннъ**), **нюдѣискъ** 6, 230, 231, 232 зв., 234 зв., **нюдѣискъ** 238 (пор. **нюдѣискъ**), **самарѣискъ** 22 (пор. **самарѣискъ**) тощо.

Спільною східнослов'янською фонетичною рисою стало явище "другого повноголосся" [7, с.90]. У сполуках редукованих **ѣ**, **ь** з плавними **р**, **л** на кшталт **ѣр**, **ѣл**, **ѣр**, **ѣл** сонорні мали складотворчу властивість, завдяки чому **ѣ**, **ь** в цій позиції завжди були сильними, які в говорах XII ст. послідовно вокалізувалися в голосні повного творення **о**, **е**, а сонорні **р**, **л** втратили складотворчу властивість. Написання повноголосних сполук **-ѣръ**, **-ѣль**, **-ѣрь** між приголосними на місці давніших – *зредукований* + *плавний* засвідчено у ДЄ: **волѣкъ** 245 зв., **волѣсви** 253, **волѣхвом** 255, **долѣжникомъ** 188, **долѣжень** 78 зв., **долѣжнѣшиє** 135 зв., **корѣмѣ** 92, **мерѣтвини** 11, 52 зв., 116, 149 зв., **молѣнья** 201 зв., **перѣси** 168 зв., 235, **перѣста** 9, **перѣстѣ** 9, **перѣстомъ** 203 зв., **перѣстомъ** 94 зв., 130 зв., **перѣсты** 191 зв., **перѣстень** 172 зв., **толѣкноувѣшю** 148, **оумеретвѣя** 254 тощо. Написання слів з такими сполуками мовознавці інтерпретували неоднаково. Так, О. О. Потебня, О. І. Соболевський, Б. М. Ляпунов та ін. вважали, що це відбиття живого мовлення, а О. О. Шахматов, П. Я Черних, Л. П. Якубинський та інші

дослідники вбачали у написаннях слів з -ьрь, -ьль, -ьрь поєднання двох рис – староболгарської та давньоруської орфографії [3, с.183].

У досліджуваній пам'ятці спостерігаємо явище сплутування **ѣ** – **е**, яке Г. П. Півторак пояснює не лише впливом церковнослов'янської традиції, але й відповідних діалектних рис [6, 117], наприклад: **вѣсомъ** 85, **вѣсы** 155, **вѣговѣст оцю** 252 зв., **вѣрма** 19, 84, 215 зв., 219 зв., **вѣвестоу** 50 зв., **вѣкыи** 132 зв., **овите ль** 174, **плевель** 60, **последьнии** 45 зв., **светильника** 139 зв., 169, **светъ** 31 зв., **с ветильника** 139 зв., 169, **светъ** 31 зв., **слѣдъ** 65 зв., 217 зв. та багато ін. Рефлекс колишнього **ѣ** > **е** відбито у сучасних поліських говорах. На думку Г. П. Півторака, сучасний рефлекс колишнього **ѣ** > **е** у поліських говорах північноукраїнського наріччя відбиває давні особливості фонетичної системи цих говорів [6, с.117].

Як відомо, у ранніх східнослов'янських говорах функціонувала успадкована від праслов'янської мови білабіальна (губно-губна) сонорна фонема **в**. Однак траплялися випадки, коли в позиції перед наступним приголосним білабіальний звук **в** наближався до нескладотворчого голосного **у** (ѣ), що свідчить про акустичну подібність цих звуків. Сплутування літер **в** – **у** засвідчено у ДЄ: **довѣльѣкъ** 33 зв., 46, 50, 219 зв. – **доуѣльѣкъ** 25 зв., **гаврилъ** 265 – **гаѣрилъ** 262, **лѣвгю** 116 зв. – **ла ѣгю** 190 зв., **лѣвъгитъ** 137 зв. – **лѣѣгиты** 3, **паоула** 266 – **паѣла** 249 зв., **раоу** в и 5, 6, 13 зв., 176, 217, 244 тощо.

В іншомовних антропонімах помічаємо занепад початкового **и**, наприклад: **ѣвѣщавъ же гѣмонъ** 231 зв. (пор. **иѣмонъ** 231 зв.), **гѣмонъ гѣла ты ли кси цсрь** 237 зв., **гѣмонъ же рече имъ что зло сътвори** 237 зв., **ахазъ же роди ѣзекию** 251 (пор. **иѣзекиа** 251), **ѣѣмоу и такова алѣѣква** 266 зв. (пор. **иѣковъ** 251 зв.).

Нашу увагу привертають наявні в тексті різного роду стягнення голосних фонем. Живомовний звуковий потік у досліджуваній пам'ятці відбиває написання іншомовних онімів з одною літерою **и**, наприклад: **азъ кѣмъ гаврилъ** 265 (стсл. гавриилъ), **сѣхъ гѣ отрокъ ананья азарья мисаила и данила** 250 зв. (стсл. даниилъ, пор. українське Данило), **реченою даниломъ проркомъ** 80, 169 зв., 201.

У біблійних іменах і похідних від них спостерігаємо стягнення **аа** в **а**, наприклад: **аврамль** 76 зв., 165, 166 зв., **аврамла** 149 зв., **аврамла** 251, **аврамл ю** 145, **авра млк** 21 зв., **аврамле** 21 зв., **аврамлк** 125, **аврамла** 22, **аврамовъ** 107, 203, **аврамъ** 22, 25 (3), 125, 125 зв. (2), 251, **аврама** 22 зв., 25 (2), 125, 152 зв., 251 зв., 256, 257 зв., **аврамоу** 257 зв., **аврамавъ** 55 зв., **авраме** 125, 125 зв., **аронъ** 264, **варава** 178, 229 зв., **варавоу** 178, 178 зв., 185 зв., 186, 229 зв., 231 зв. (4), 232, 237 зв. (2), 238, **исаковъ** 107, **исаковль** 77, 166 зв., 203, **исаковла** 149 зв., **исакъ** 251, **исака** 152 зв., 251, **исакомъ** 55 зв.

Єдиним прикладом в тексті засвідчено випадіння одного з голосних при їх збігові: **се фѣдору ѣѣа** 249 зв. (пор. **фѣдора** 188 зв.).

У Євангелії 1164 р. відбито функціонування диспалаталізованого **р**, який, за твердженням мовознавців, виник найраніше у тих східнослов'янських говорах і суміжних територіях, на базі яких сформувалася білоруська мова та північне наріччя української мови, тобто в мовленні північних волинян, деревлян і дреговичів [6, с.156], наприклад: **вару** 175, **вѣѣроу** 71 зв., 98, 174 зв., 197, 215 зв.,

вечеру 269, вратару 170 зв., кесару 148, 202 зв., мору 47, 98 зв., 259 зв., разору 176 зв., сътворору 220, 224 зв., сътвору 34, 141 зв., 178 зв., 215 зв., 231 зв., 237 зв., творору 15 зв., 221, твору 35 зв., 163 зв. (2), 199, 215 зв., 220, оузьру 37, оузру 223 зв., оумеръшу 254 зв.

За нашими спостереженнями, у ДЄ після шиплячих вживаються нейотовані голосні, але дуже часто після них виступають йотовані. Палатальність шиплячих відбито особливо – у флексіях, наприклад: **вѣвъшюю** 185 зв., **вижю** 9, 23, 28 зв., 29 зв., 154, 165 зв., **възбоужю** 194 зв., **въложю** 9 (2), **въпрошю** 75 зв., 120 зв., 146 зв., 163, 184, 198 зв., **дшю** 26 зв., 30 зв., 50 зв., 65 зв. (2), 67 зв. (3), 73, 120 зв., 121 зв., 122, 141 зв. і **дшю** 194, **жажю** 22 зв., **жажущини** 245 і **жажущини** 42 зв., **зижущемоу** 115, **ишедъшю** 228 зв. і **ишедъшю** 218., **ловъжю** 183, 217 і **ловъжю** 176, **межю** 15 зв., 16, 23 зв., 37, 41 зв., 80, 125, 131, 157 зв., 191 зв. і **межю** 205 зв., **мрѣжю** 48, 84, 244 зв. і **мрѣжю** 244 зв., **мѣжю** 51, 157 зв., 165 і **моужю** 51, **очютають** 122, **очютиша** 206 зв., **плачущей са** 112 зв., **плачуща са** 93 зв. і **плачуща са** 195 зв., **праведничю** 65 зв., **притъчю** 26 зв., 57 зв., 59 зв. (2), 60, 60 зв., 61, 61 зв., 62, 64 зв., 71, 75 зв., 82 зв., **соущю** 8 зв., 92 зв., 102 зв., 134, 145, 162, 163, 173 зв., 177, 183 зв., 185 і **соущю** 171, **соущю** 17 зв., 124 зв., 126, 172, **трепещущи** 133, **трепечущи** 96, **тещю** 54 зв., **оутвержающю** 242, **оучащю** 133 зв. і **оучащю** 75, 146 зв., **хощю** 38, 39 (2), 58 зв., 72 (2), 74, 75 зв., 107 зв., 111 та багато ін.

Дослідження переконають, що в пам'ятці панівними є написання з йотованими після свистячого **ц**, що маніфестує палатальність приголосного, наприклад: **багра ницю** 124 зв., 230, 232, 232 зв. (пор. там же **багра ницю** 232 зв.), **въдовица** 167 зв. (2), 168 (2), **въдовицю** 171 зв., **въсход ницю** 174, 181, **гостинь ницю** 137 зв., **десни ца** 187, **дес ницю** 232 (пор. **дес ницю** 238), **дъщицю** 265 зв., **житъ ница** 134, **житъ ницю** 141 зв., **златицю** 89 зв., **коупъцю** 61 зв., **лицю** 184, **мѣдъ ницю** 139 зв., **овъца** 55 зв., **овъцю** 55 зв., 139, **отроковица** 93 зв., 94 (2), 269 зв., **отроковицю** 94, 102, **плащаницю** 13 зв., 236 (2), **сѣньцю** 110 зв. (пор. **сѣнцю** 235), **стѣкланицю** 197 зв., 212 (пор. **стѣкланицю** 171) тощо.

Доречною є думка видатного лінгвіста І. В. Ягича про те, що м'якість ж, ч, ш та ц в східнослов'янських пам'ятках виражалися на письмі набагато рішучіше, ніж у південнослов'янських, під впливом живого руського середовища [12, с.76].

У ДЄ засвідчено явище диспалаталізації приголосного **л** перед приголосними суфіксів: **доволни бѣдѣте** 258, **доволно кѣте** 214 зв., **печални боудѣте** 37, 224 зв., **иоанъ бѣ свѣтилникъ гора и свѣта** 12, **гѣ свѣтилникъ тѣлоу кѣте** 51 зв., **ѣда въжигаютъ свѣтилникъ** 91, **свѣтилника въжегѣ** 129 зв., **приде тамо съ свѣтилники и свѣщами** 226, **прикмъше свѣтилники свога** 207. У сучасній українській мові **л < л'** перед твердими приголосними поширений у західнополіських говорах і прилеглих до них середньополіських, у волинських говорах, гуцульських, буковинсько-покутських і прилеглих до них наддністрянських, у закарпатських, південнолемківських говорах [1, №№ 114, 118].

Диспалаталізацію звука **т** відбито у словоформі **тмою** 'десять тисяч', наприклад: **приведоша кмоу должъникъ ѣдинъ тмою далантъ** 83 (у слові **да**

лантѣ помилка, пор. у тексті талантѣ 103 зв., 104), пор. у діалектах: тма, тми, тмити [5 II, с.309], [8 IV, с.268].

У деяких словоформах дієслова **вѣзати**, а саме: **вѣзмѣтъ** 121 зв., **вѣзми** 17 зв., 113 засвідчено відсутність **ь** після букви **з**, що, за припущенням В. В. Німчука, маніфестує твердість **м** перед **и** [4, 28]. Це явище засвідчено у сучасних діалектах української мови, пор.: **озми**, **взми** [5 I, 95].

У східнослов'янських говорах XII ст. задньоязикові **г**, **к**, **х** були не палаталізованими, тому вони могли сполучатися лише з голосним **ы** а не **и** (*i*). Написання **ги**, **ки**, **хи** у пам'ятках цього періоду засвідчено лише в запозичених словах з грецьких оригіналів та у власних іменах іншомовного походження [3, 247–248]. Проте вже з XII ст. у писемних пам'ятках написання **ги**, **ки**, **хи** замість **г ы**, **кы**, **хы** поширюється незалежно від походження слова [6, 220]. Пор. у ДЄ: **гак о никии же рабѣ можѣтъ двѣма гѣома работати** 51 зв., **во секира при корени д рѣва лежить** 256 зв., 257 зв.

Висновок. Аналіз фонетичної системи Добрилового Євангелія 1164 р. доводить, що в період написання пам'ятки відображено значну кількість рис, котрі характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему, яка виразно відрізняється від інших слов'янських. Окремі звукові особливості пам'ятки стали нормативними для сучасної української літературної мови, деякі з них широко функціонують як специфічні риси окремих говорів української мови.

Література

1. Атлас української мови. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – Т. 2. – 407 карт.
2. Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. Історична граматики української мови. – [вид. 2-е, випр.]. – К. : РШ, 1962. – 510 с.
3. Історія української мови. Фонетика. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
4. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. / відп. ред. В. В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – С. 4–38.
5. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1. – 495 с.; Ч. 2. – 516 с.
6. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (Історико-фонетичний нарис) / Г. П. Півторак / Ін-т мовознавства АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1988. – 280 с.
7. Потебня А. А. К истории звуков русского языка / А. А. Потебня. – Воронеж, 1876. – 242 с.
8. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1909. – Т. 4. – 563 с.
9. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка / предисл. В. К. Журавлева и И. В. Журавлева. – [изд. 5-е, стереотипное]. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 328 с.
10. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Ф. П. Филин. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 294 с.
11. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Ист.-диалектол. очерк / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.
12. Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка / И. В. Ягич. – СПб., Сб. ОРЯС, 1889. – Т. 46, № 4. – 171 с.